

Ліна КОСТЕНКО,

м. Київ

ГЕНІЙ В УМОВАХ ЗАБЛОКОВАНОЇ КУЛЬТУРИ*

Але чому, власне, геній? У кожній культурі працює багато обдарованих людей, різновеликих талантів, і всі вони потрібні культурі, рівень їх визначають не лише гіганти; і взагалі **геній** — явище рідкісне, виняткове, за всю історію людства їх не гурт, — але я поставила проблему саме так, по-перше, тому, що йдеться про Лесю Українку, а це по-друге, тому що спектральний аналіз краще робити крізь велику призму, а геній як найвищий ступінь обдарованості — це і найвищий ступінь акумуляції проблеми.

Отже, спочатку пригадаймо собі, що таке **геній** з точки зору філософії, психології, історії мистецтва, щоб вживати це слово коректно, не в плиткому компліментарно-оцінковому значенні. Згадаймо, як це явище розуміли ще античні мислителі чи за часів Відродження, загляньмо до великих німецьких філософів і французьких просвітителів, погортаймо томи від давніших корифеїв мислі до сучасних радянських видань: А може, краще й навпаки — від сучасних наукових видань, від тої ж УРЕ чи "Философской энциклопедии", то, може, й не доведеться звертатися до ретроспекції наук, адже в сучасній довідковій літературі вже має бути результат, квінтесенція досягнень теоретичної мислі за всі попередні віки, та ще й збагачена рівнем сучасного мислення.

Читаємо. "Українська літературна енциклопедія", одне з найновіших видань, рік 1988. Том перший, від А до Г. Гекзаметр є. Геонім — вид псевдоніма — є. Є гаплогія і герменевтика. Є Героїчне в літературі, і навіть як Ленін розрізняв дві форми Г. в літературі. А **генія** немає. Ну, може, це й справді зайве в Літературній енциклопедії, при чому тут геній? Геній — це ж не типовий характер у типових обставинах, нащо він радянській літературі?

Беремо "Философскую энциклопедию", Москва, 1960 р. Вже тут, напевно, буде про генія, адже це явище завжди було об'єктом уваги філософії, цим займався і Кант, і Гегель, і Гельвецій, і Ніцше. Та й сучасні філософи Заходу, — щоправда, їх у нас не друкували, але в кожному разі у філософській енциклопедії **геній**, хоч як термін, зафіксований бути має.

І уявіть собі, "Гегемонія пролетариата" є. "Геополітика" є. Є "Генерализация" як термін, що його увів Павлов "для обозначения обобщенного характера условных рефлексов". А **генія** немає. Видно, ті генералізовані рефлексивні так засмикали наших науковців, що навіть у тих виданнях, де більш-менш добросовісно інтерпретується це поняття (Укр. рад. енциклопедія, т.2, 1978), все ж увертається фразочка про "ідеалістичні філософські концепції", яким неабияк властивий "культ генія, протиставлення його народним масам". І також не пропусять, щоб не нагадати, що є й такі концепції, де "Г. розкривається як патологічне явище". Словом, відчувається, що геній — це щось не наше, це якісь буржуазні витівки, це придумали філософи-ідеалісти, а ми матеріалісти, нам геніїв не треба, вони не зливаються з масами і не вкладаються в стереотип.

При такій "генералізації" мислення даремно було б шукати чогось глибшого в цих виданнях. Доведеться

все-таки звернутися до давніших філософів (не зайво, до речі, й до новітніх — сполохи інтуїції і тонка діагностика психоаналізу ще більше підсвітять високогірний кряж універсальної філософії). Це велика насолода — після такої ідеологічної макухи читати розумних, освічених, шляхетно мислячих людей свого часу і з подивом пересвідчитись, які вони актуальні й по сей день.

Той же Кант. У якого є спеціальна робота — про Генія. Грунтовне дослідження, глибокі роздуми про саму природу геніальності. І що вражає, — у такого складного філософа, як Кант, — така вишукана простота формулювань: "Геній — це людина великого духу не стільки за об'єктом, скільки за інтенсивністю; він становить собою епоху у всьому, за що береться". Дух же — це "оживляючий принцип в людині".

Чи не правда, наче конкретно про Лесю Українку, котра мала "в серці те, що не вмирає"?

"Геній людини є зразкова оригінальність її таланту", "це хист до створення того, чому неможливо ані навчити, ані навчитися", "слово **геній** — похідне від *genius*, від характерного для людини і наданого їй вже від народження оберігаючого її і скеровуючого духу, який і надихає її на ці оригінальні ідеї". Дух цей у мистецтві повинен бути вільний, йому притаманне "творення через свободу". "Ця мужність — заслуга тільки генія; така сміливість вияву і взагалі деякі відхилення від загальних правил властиві йому". Ці відхилення, навіть помилка — це ніби як привілей генія — "інакше незрівнянне в його духовному пориві потерпіло б від боязкої обачності".

Гегель вважає, що геній — це "універсальна здібність до створення істинних художніх цінностей, так само, як і енергія, завдяки якій він розвиває і вдосконалює цю здібність".

Феєричні здогади, часом на рівні прозріння, висловлює Ніцше. А є у нього і такі постулати: "Всі великі генії були великими робітниками": "Геній тільки те й робить, що вчиться спершу класти каміння, а потім будувати з нього; він завжди в пошуках матеріалу і завжди займається його обробкою".

А ось європейці, вже ближчі до нас за часом. Т.Манн: "Геній — це здатність віднайти власну долю". Сартр: "Геній — це не дар, а шлях, обраний у відчайдушних обставинах".

З них Сартра я навіть бачила особисто, коли він приїздив до Києва з Сімоною де Бовуар, і на зустрічі в Спільці письменників він, тоді вже для нас старий, з молодою запальністю розмотував перед нами черговий виток своїх екзистенціальних шукань, а ми йому читали вірші — Іван Драч свою "Сльозу Пікассо", а я "Ван Гога".

О, їх можна цитувати без кінця, цих духовних блукальців, що й самі обирали шлях у відчайдушних обставинах — з того всього постає грандіозний каркас розуміння геніальності як феноменального явища в усій сукупності його психологічних, духовних, енергетично-творчих, особистісно виняткових, від Бога даних якостей і ознак.

Це щодо генія взагалі, це, так би мовити, дефініція явища.

Тепер конкретно. Кожний геній десь народився, в якомусь часі і народі формувалась його особистість. Кант

* Уперше стаття була опублікована 1991 р. в газеті "Літературна Україна".

пште: "Геній <...> у залежності від національності і того ґрунту, на якому він виріс, має в собі різні першозадатки і розвиває їх у різний спосіб". І далі — подивіться, з яким блиском, з яким знанням менталітету різних народів — пише Кант: "У німців ця геніальність більше іде в корінь, у італійців — у крону, у французів — у цвіт, у англійців — у плід".

І ось тут, я думаю, нам пора запитати себе: а куди іде ця геніальність у нас, українців? Якщо геній виріс саме з цього, українського, недобаченого жодним великим філософом, ґрунту? Маємо ми право, нарешті, і сміливість поставити це питання перед собою? І не риторично, а так, щоб і відповісти. Навіть якщо це буде відповідь не зовсім приємна чи легка для нашого слуху. Але ж пора.

То куди ж іде геніальність наших геніїв — у корінь, у крону, у цвіт чи у плід? Геніїв, ув яких віками акумулювалися всі духовні потужності нації. Ми повинні, нарешті, замислитися, чи результат адекватний їхнім зусиллям? Чи відомі наші генії світові, чи ми самі оцінили їх належно? Чи обернули на користь народові їхній титанічний труд?

Куди йде ця геніальність? Перше, що ледве стримуєшся сказати: в прірву! В безодню. В чорну діру нашого бездержавного існування. Або струсять на чужу межу, і виходить — Гоголь.

Або — крилатим зеренцем кудись за океан — і проросте всесвітньо відомий і малознаний у нас і досі — Архипенко.

Коли Кант пише про залежність генія від ґрунту, то це ж природно, само собою — у кожної нації є свій ґрунт, своя земля. А в що повинна піти геніальність генія, що виріс "на нашій, не своїй землі"?

І як же буде надалі, коли й земля вже радіоактивна? Коли пилові бурі з чорнобильської зони покривають уже і цвіт, і плід? І смертельно загрожують кореню? Самому кореню національного буття...

А який же прекрасний був ґрунт, яка благодатна земля — Україна! Житниця Європи. Спадкоємиця могутньої Київської Русі. Невичерпна скарбниця земних надр. Бог створив її у хвилини натхнення. Російські художники їздили сюди, вони дуже любили Україну і з тактом, притаманним державній нації, називали її — "малоросійская Италия". Скільки визначних людей походить звідси, котрі є славою і гордістю інших народів!

Але українського генія, генія як генія, котрого реально знає світ — як Данте, Шекспіра, Байрона — нашого маяка у всесвітньому морі, по котрому впізнавали б наші береги, — і досі немає, а вже й кінець ХХ століття.

Чому? Їх що, не було — такої міри гігантів? Чи український геній не позначений тим же знаком обраності, як і геній будь-якого іншого народу? Чи йому не вділено такої ж універсальної здатності до створення істинно художніх цінностей?!

Кола розходяться по воді.

Я вже писала в статті про Леся Українку: "Українські Бермуди поглинають своїх великих".

Всесвітньо невідомий український геній. Він знає, куди йому йти. Але він віками підрубаний під корінь.

Завжди у наших лісах блукає ота невидима сокира. Вона обрубє комунікації зі світом. Вона залишає гіллячки тільки в один бік і щепить до них свої райські яблучка.

Страшна і мало ще вивчена трагедія замкнутих культур і досі проходить повз свідомість людства. Досі не привертає до себе увагу видатних умів, котрі могли б пояснити світові, і світ би почув. Ті ж самі філософи — при всій шляхетності їх умислів, при всьому діапазоні

їхніх інтересів — слов'янський світ до уваги не брали. Україну і зовсім не бачили — в поле їхнього зору потрапляли державні нації або нації зі світовим резонансом історичної долі.

Українці ж як нація потрапили в історичну безвихідь. Вони давно вже випали з європейського контексту. "З 14 віку починається самостійний культурний шлях України, відірваний від загальноєвропейського", — пише Д.Чижевський. Історична доля фатально відбилася на культурі великого народу, обвела навкруг нього замкнуте коло. Держава, котра мала широкі контакти зі світом, котра давала освічених князівен королівським домам Європи, котра приймала і посилала послів, народ, що мав свою Академію, своє військо, свій могутній духовний потенціал — потрапив у тяжку залежність, і культура його зробилася замкнутою в самій собі.

І це ж навіть не замкнутість. Це заблокованість. Ізоляціоністських тенденцій у нас ніколи не було. Ні звичайні релігія, ні ментальність народу підстав для цього не давали. Але, підпавши під владу держави темної і глухої, ми втратили пріоритети наших духовних цінностей.

Заблокованість була потрібна. Раз, що приналежність до держави, котра, як той міфічний Кронос, поїдає своїх же дітей. Росія, як ніяка інша держава, переслідувала своїх геніїв, то що вже казати про колонію, якою була Україна? Це було друге коло заблокованості. І третє витворилося само собою як результат цієї подвійної біди. Занепадав сам характер нації, вічно переслідуваної, вічно приниженої — це виробило не кращі риси в її характері.

Чижевський, мабуть, слушно вважав, що тільки періоди розквіту благотворно впливають на всю подальшу історію нації, "формуючи національний тип або залишаючи на довгий час певні риси в духовній фізіonomії народу".

Україна знала й такі періоди, що винищують людський дух і формують гідний поваги прекрасний національний тип. На жаль, ми мали надто тривалі часи занепаду. Поразка спотворює обличчя болем.

Три зашморги, котрі душили українську культуру — великодержавний, котрий душив усіх, колоніальний, котрий душив колонію, і самі українці, котрі вже багато чого блокували хронічною нерозв'язаністю своїх проблем.

І це чудо, що нація в такому становищі все-таки вижила, все-таки пручалася, і нарешті-таки прориває всі три кільця своєї трагічної заблокованості. І це великою мірою завдяки своїм світочам, своїм геніям, котрі, мабуть, таки йшли у корінь, у те коріння, що держить дорозу над прірвами, щоб вона не провалилася в яри.

Але як їм жилося? Чи працювалось на повну силу? Чи скористало майбутнє із їх подвижницького труда?

У заблокованій культурі письменник підлягає деформаціям, часом непоправним. Геній має більшу відпорність, здатен до більшого протистояння, але й він відкоригований епохою, обставинами, причетний до нації та її тяжких, уже генетично запрограмованих проблем.

Куди ж би поділася Леся Українка від проблем своєї нації, проблем уже часом нецікавих і невідомих світові?

Геній, як і негеній, автоматично одержує у спадок цілий комплекс проблем, в які він запрягається і його запрягають. Отже, вже є відразу комплекс запряженості. І вже в цьому він, неоригінальний, наш замучений обставинами геній, — з висоти естетичного імперативу, що вимагає від генія зразкової оригінальності таланту. Який український геній був вільний, дух якого українського генія міг "творити через свободу"?

Це вже відразу геній, відкинутий на дистанцію не-свободи, причому найфатальнішої не-свободи — не-свободи духовної.

Український письменник, хоч якого б масштабу він був — як Шевченко, Леся Українка чи Франко, — насамперед мусив бути просвітителем. Причому це просвітительство особливого типу, ближче до просвітництва — він мав не тільки світові пояснювати свій народ, він часом повинен пояснювати народові самого себе. Бо ж, як відомо, цей народ, в силу історичних причин, то спить, то прокидається, а що робити генію? У нього завжди безсоння.

Недаремно Леся Українку переслідувало видиво кам'яної пустелі. Камінь мав обриси сплячого раба, і вона все сподівалася, що той раб пробудиться, камінь ворухнеться, коли той замордований Орфей подухає піднести сопілку до вуст.

Або, може, Тірца щось пояснить, докричиться до сонних душ. Або Міріам викричить свою правду, або Неофіт-раб проломить мури душевної глухоти, або хтось прихилить слух до Кассандри.

Леся Українка все життя зверталася до свого народу, хотіла розтлумачити йому його. Але її мало хто розумів.

Необхідність пояснювати — вже це одне сковує уяву. А геній — це також і уява. Геній — це сміливість, це прорив, це ламання канонів і традицій, це вихід на нові естетичні орбіти. Український геній прикований до гарби. Він не може її перекинути — навіщо ж шокувати і так засмучений народ? До цензури державної додається ще й власна: письменник повинен писати тільки те, що потрібно народові. Громадянська лірика і цнотливі катрени. У найглухіші роки реакції — зашифрований смисл, алюзії, аналогії, натяки, алегорії — всі ці вимушені баласти поезики, все це обмежує можливості, сковує уяву, скеровує її в одне річище, виснажує інтелект.

Чому французи мають таку різноманітну поезію, таку динаміку стилів, чому весь авангард переважно звідти? Вони не змушені пояснювати. Вони ростуть зі свого ґрунту, вони взяли свою Бастилію, вони мають свою "Марсельєзу", котру знає цілий світ. Вони — велика нація. У них якщо поет — сифілітик чи педераст, це не катастрофа для нації.

Гете був вельможа, Шіллер умирав від сухот — обидва великі. Байрон не всидів на шерстяному мішку в палаті лордів, подався боротися за свободу Греції, цим він не завдав удару по престижу нації.

А у нас що не поет, то подвижник. Що не поет, то під наглядом таємної поліції.

Так що, фактично, геній, що приходить у заблоковану культуру, з перших же кроків починає задихатися. Він заблокований звідусіль — державою, трагізмом сфальсифікованої історії, консерватизмом смаків, кон'юктурою сучасного моменту.

Самотність українського письменника нелюдська. Зокрема — самотність Лесі Українки.

Вона писала мовою, яка була заборонена ще до її народження (Валуєвський циркуляр, 1863). Коли їй було десять років, були дозволені вистави українською мовою, але виключно на сільську тематику.

Вона входила в літературу, з якої не було виходу. Вона це знала. Досить перечитати її листи.

У заблокованій культурі зникає розуміння письменницької праці як праці. Є одне — служіння народові. Письменника можуть любити, не читавши. Його можуть не зрозуміти, прочитавши. Письменнику можуть диктувати той улюблений стереотип, який для нього тоскно кон-

сервативний. Письменника можуть принизити рівнем інтерпретації, його можуть покалічити причетністю до несумісного.

Психологія творчості відсутня. Вимір — не індивідуальність, не талант, а розміри національного терпіння. Заблоковано вже кілька поколінь.

Все це специфічні явища, які виникають у заблокованій літературі, — вони перестають являти інтерес для світу. В світі відбуваються динамічні процеси, світ не може постійно озиратися, що хтось там пре плуга, так само, як пер і в минулому столітті.

Навіть якщо ми думаємо, що це той самий золотий плуг, що впав скіфам з неба у незапам'ятні часи. Все одно вчені світу думають, що цей плуг упав "на юге России". Надалі все це дуже небезпечно для нашої літератури.

У заблокованій культурі припиняється створення повноцінних мистецьких імен. Наші молоді поети відомі тільки в тісному колі. А ім'я, еманція імені потрібні не самому митцеві — для нього це ще один тягар, але для культури його народу це необхідно. Це вплив, це престиж, це найпереконливіший аргумент нації.

Тому що ім'я — це резонанс. У розхожому розумінні — це відзвук, відлуння. Насправді ж це наростання амплітуди коливань, коли частота власних коливань системи співпадає з частотою тією, ззовні. У нас не співпадає. У нас частота нашого страждання вже надзвучує, а світ не чує. Він нас ледве ідентифікує крізь товщу всіляких нашарувань.

Яка може бути акустика в абсурдокамері?

Хіба Антонич за рівнем таланту менший поет, ніж його славетні європейські сучасники? Але навіть до власного народу його ім'я йшло десятиліттями.

Або молодий Тичина, заблокований від самого себе: "Надтріснутий геній нашої поезії" — як назвав його Бажан у недавно опублікованому давньому листі. Чому — надтріснутий геній? Надтріснутий буває дзвін. Але щодо України, то у неї і генії бувають надтріснуті.

Є таланти, є явища, є особистості європейського рівня. Немає функціонування у свідомості інших культур.

Ми живемо в умовах, коли заблокована навіть сама можливість появи генія.

Все рідше виникають якісь значні літературні імена. Не тому, що їх немає. Вони є, але процес їхнього становлення загальмований рядом факторів, мало сприятливих для суспільного резонансу. В нормальному літературному процесі є механізми створення літературного імені. Це і свобода слова, і діапазон читацьких інтересів, чутливість до новітніх віянь і напрямків, стабільні критерії в динаміці процесів, стан суспільної психології, мобільність критичного цеху, взагалі нормальний стан суспільства.

Стан суспільства у нас ненормальний. Літературний процес буксує. Свободи слова довго не було, тепер прорвало. Рухома естетика не встигає. У нерухокої колапс. Арматура соцреалізму впала. Руїни прагнуть перебудов.

Чому древні греки створили велике мистецтво?

Тому що профанічні рівні життя у них не входили у систему вищих цінностей.

В умовах заблокованої культури геній створює значно менше, ніж міг би. Основні його сили йдуть на тяжку і, як сказав би Чижевський, "прокопницьку" працю. Він часом робить не те, що хотів би, а те, що на даному етапі потрібно його народові і що не конче цікаве для людства. А часом незрозуміле й для самого народу, якщо його, так би мовити, "вектор психологічної інерції"

на той час не співпадає з магістральним напрямком великого духу.

Адекватне розуміння — це культура спілкування. У нас вона давно втрачена. Художник завжди ризикує втратити прихильність своїх шанувальників, якщо виходить за межі ustalених понять. Якщо порушує канон. Причому у нас якийсь глинобитний канон. Все якісь у нього соціальні контури і патетичний вміст.

Український письменник, приходячи в літературу, спершу й не знає, в зону якої біди він вступив. Потім приходить здогад і протест: такого не може бути! А потім спокійне усвідомлення: так є. Але мушу працювати. Це доля мого народу, отже — і моя доля.

Це дуже тяжке прозріння, коли хочеш дороги, а бачиш прірву прямо перед собою, і навіть не знаєш, чи є у твого народу історичний шанс її перейти. Але саме це і додає людині трагічного оптимізму. Починаєш вірити в чудо. Море ж колись розступилося перед народом, котрий шукав землі обітованої. А наша ж земля тут, з нами, нам же навіть нікуди не треба йти. Нам же тільки обітованої свободи. І — парадокс — держави. Це вже чисто український парадокс — наша свобода прийде нам через державу. Бо якщо Байрон в "Сарданапалі" каже: "Вітчизну я любив, а не державу", — то добре йому було конфліктувати з державою. Вона у нього була.

Заблокованість нашої культури — складна, багату-ступенева, вона існує на рівнях видимих і невидимих. "Ніч бездержавності" — як сказав Є.Маланюк. Віками одні і ті ж проблеми, віками одна і та ж безвихідь. Це не могло не вплинути на націю.

У психології відоме поняття — "звужений стан свідомості". Так, буває і це. Постійна зафіксованість на одних і тих же темах, одноманітний тип пригніченості психіки створюють цей стан. Ослаблюють пошуковість розуму.

Звідси комплекс меншовартості. Звідси опінія про обмеженість українців. А це не обмеженість інтелекту, це обмеженість психологічного простору, яким ми ди-хаємо. В якому фактично задихаємось. Від якого серед інших народів ми часом виглядаємо як неприємні, але нездатні пояснити, що з нами. Код порозуміння перерваний. Нас пояснюють інші. Це ще один вид облоги — дезінформація.

Або такий аспект. Американські вчені дійшли висновку, що при низькому рівні викладання мови у школярів гірше розвивається асоціативне мислення. Це — в Америці, де англійська мова не принижена, і то вони вважають, що викладання повинне бути краще. А що ж говорити нам, коли у нас донедавна не те що викладання, шкіл українських у деяких містах не було! А щоденне приниження, якого зазнає українська дитина в школі, якби вона хотіла говорити рідною мовою на перервах? Фонетика, інтонація, а не тільки асоціативне мислення, на цьому страждають. Людина, котра завжди жде, що її недослухають або поглузують з її мови — як повинна почувати себе ця людина? А українці так живуть віками. І асоціативне мислення є. І дали таких поетів, як Антонич, Плужник, Свідзінський.

Ми звикли, але факт, що розчин, в який занурені наші душі, для життя непридатний. Це така густа, екологічно вбивча, ідеологічно інтоксикована суміш, де душа виживає тільки шляхом несподіваних мутацій, перероджень і відроджень. Потрібен якийсь новий Фрейд, щоб розібратися у суспільній психології народу, коли вже просто йшов над людьми фашистський експеримент.

Великі українські письменники — це письменники, сформовані історією свого народу. Це провидці, часом поводитари своєї осліпної від сліз і горя нації.

Поет — хоче він того чи не хоче, але це йому так дано, — він і футуролог, і демограф, і соціолог. Це діагностик суспільства. Все, що він робить, він робить у проєкції на потреби культури свого народу.

Чому у поневолених народів є основоположники, борці, мученики, але менше авангардистських течій?

Тому що авангардисти б'ють шибки.

А тут треба ламати ґрати.

Безліч аспектів у цієї проблеми. Окреме питання — геній в очах сучасників. Як сприймають його вони. Тут українці — не виняток. І в заблокованій, і в незаблокованій культурі — важко. Чи це конфлікт Байрона з консервативним середовищем у державі потужній, "володарці морів", чи пастка генію при дворі мецената, чи самотність Мікеланджело в самому епіцентрі Відродження, чи зацькованість Пушкіна в розкішних салонах затхлої імперії.

Може статися навіть відторгнення генія, як це було з Данте, щоб потім пишатися ним.

Мабуть, як немає пророка у своїй вітчизні, так немає і генія, визнаного за життя. Бо геній — це завжди і пророк.

ЦЕ ТЕЖ ОКРЕМА ТЕМА — провісництво геніїв. Один Шевченко дає матеріал на цілу монографію. Прозріння Лесі Українки теж на багато віків уперед. Про неї писали, що вона "затуманює голови своїми Кассандрами". А вона, навпаки, хотіла розблокувати свідомість співвітчизників.

Вчитаймося в пророцтва Кассандри чи в інвективи Тірци тепер, з дистанції скоро вже століття. Там є все, від передчуття глобальних катастроф до тривожної перестороги проти анахронізмів мислення.

Є аспекти самоочевидні — як геній і влада (де завжди конфлікт, опозиція), геній і злочинство (Пушкін сказав: несумісне).

А є й проблеми, яких ніби сьогодні й немає. Наприклад: "геній і демократія". Зараз це не актуально — в наші дні такої тяжкої боротьби за демократію як за омріяний устрій, що гарантує справедливі форми народовладдя. Якщо ж взяти це слово в його другому значенні: демократія, демос, основна маса повноправного населення, — а між іншим, у давніх греків у демос не входили раби, — а в наших реаліях ще довгий час даватимуться взнаки інерції рабської психіки, котрі ще не раз демократію зведуть до плебейства, — то не виключено, що якщо природа надалі розщедриться на генія, то вже зараз назріває проблема. Як у плані тієї ж "ворожнечі художника і черні", так і в перспективі сирішій: у сприятливих умовах геній уже не є детонатором суспільства, відтак суспільство може його й не ідентифікувати як генія.

Грозових розрядів геніальності в погідний день не буває.

А втім, будуть якісь нові проблеми, якісь нові нещастя, і знов комусь доведеться обирати шлях у відчайдушних обставинах.

Але ми — про Лесю Українку.

В Італії вже одгримів Альф'єрі, помер в Міссолунгі Байрон, в Парижі — Верлен, а в Україні на початку ХХ століття одна хвора, тендітна, зовсім ще молода жінка писала і античні трагедії, і психологічні драми, поеми, вірші і прозу, і надзвичайної сили статті, і в безвиході національно-психологічних катакомб відстоювала свободу людського духу.

Вже були різні модерністичні течії, символізм, акмеїзм, грав м'язами футуризму, а Леся Українка все піднімала свою брилу на ту гору круту, крем'яную. Історичного часу на експеримент не було.

І Гауптман, і Гуго фон Гофмансталь, і Кнут Гамсун — всі народилися раніше, і всі її пережили.

П'єси Гауптмана ставилися в театрах Європи і Америки. В 1912 році йому була присуджена Нобелівська премія ("Нобелівська премія присуджується людям, діяльність яких виходить за національні рамки", — сказав недавно автор книги про Нобеля).

Творчість Лесі України мала всесвітній сенс. І твори її, — часом здається, що це — трансміграція душі — кризь час — до всіх народів.

Може, і європейська література щось втратила, не відкривши для себе такого драматурга, а з ним і його народ.

Онук декабриста князь С.Волконський, що очолював дирекцію імператорських театрів на межі століть, у своїх мемуарах згадує, що Елеонора Дузе під час Першої світової війни збиралася об'їхати союзні країни і "в пользу ранених воинов в каждой стране сыграть пьесу из репертуара этой страны". Князь Волконський порадив їй привезти в Росію "Каменного гостя" — "этим бы она отдала дань уважения величайшему поэту русской земли, вместе с тем, в роли донны Анны, не вышла бы из общеевропейской струи своего репертуара". Слушна порада, шляхетний намір: "в пользу ранених воинов". Скільки ж серед тих поранених воїнів російської армії було українців!

А уявіть собі на хвилинку. Перша світова війна. Україна в складі союзних держав. Елеонора Дузе хоче приїхати, зіграти на користь поранених українських воїнів, звертається, ну, скажімо, до Винниченка, — а чому б їй, видатній актрисі, не знати видатного драматурга? А він їй радить взяти "Каменного господаря" — цим би вона виявила пошану до найбільшої поетеси української землі і разом з тим не вийшла б із загальноєвропейської "струї" свого репертуару. Фантастика? А чому? Була б Україна державою, так би й було. Хто б ще міг Елеонорі Дузе дати такий репертуар — і Прісциллу, й Кассандру, і Тірцу, і Міріам? А вона й не знала.

От що таке заблокована культура.

Навіщо далеко ходити — ці ролі могла б зіграти Марія Заньковецька, яку Суворін ставив вище Сари Бернар і дорівнював хіба що до Елеонори Дузе. Про яку писав, що подібного таланту немає в Імператорському театрі. Заньковецька грала Лимерівну, а в цей час була вже і Одержима, і Мавка, і Йоганна, жінка Хусова. Вони були заблоковані разом з авторкою не лише від світової сцени — навіть від свого власного українського театру. Міріам була заблокована від Марії Заньковецької, Заньковецька — від Лесі України.

Вони й після смерті заблоковані, ці дві геніальні жінки. Нема Пантеону українських митців. Марію Заньковецьку відістнєв широким торсом корифей соцреалізму. І до могили Лесі України підійти — покрученими стежечками, по стрілочках цвинтарної адміністрації. І перше, що впадає у вічі — цитата з "Рабочей правды", висічена в камені, що тут лежить "друг пролетарського движения", а не якийсь там український поет. Так і на могилі Шевченка — цитата з "Щоденника", врубана в камінь російською мовою. Якщо не можна заборонити поета, замовчати — то хоч заблокують його в такий спосіб.

Крім брутальних заборон, репресій, вилучення творів, існує ще й такий тип блокування генія — це коли тоталітарна держава привласнює його собі, бере на озброєння своєї ідеології. І те, і те сталося з Лесею Українкою. Якщо придивитись до її посмертної долі, то не-

важно помітити, що в голосній славі за радянських часів їй не відмовлено. Навпаки. Було зроблено найпідліше. Заборонивши "Боярину", вилучивши ряд найсильніших віршів, вирізавши "з м'ясом" із видання Книгоспілки передмови репресованих авторів — натомість всіяко підносити її як "співачку досвітніх вогнів", як ретельну читачку Маркса, приписати їй переклад "Ткачів" Гауптмана — перекладала вона його чи не перекладала, головне — щоб про повстання сілезького пролетаріату. Відтак і "Осінню казку" ввести до шкільної програми, дарма, що це річ не закінчена і за життя авторка її не друкувала, — головне, що там є Будівничий і червоні прапорці.

Назвати російський драматичний театр іменем Лесі України. Встановити премію — не за драматургію, а за твори для дітей. Експозиції в музеях розмістити так, щоб усе говорило про її дружбу з Мержинським як із соціал-демократом. У "Радянській енциклопедії історії України", у виданні, до Наукової Ради якого входили академіки (і шановані!), в статті, під якою автор скромно не підписався, повідомити, що вона боролася з українським буржуазним націоналізмом, що її світогляд формувалася під впливом Чернишевського і Добролюбова. І що найкраще — цитую: "В творчості У. наявні елементи нового методу — соціалістичного реалізму".

Це катастрофа літературознавства — створити стільки псевдонауки. По суті, літературознавці часто були платними убивцями вже вбитих письменників. Можна промовчати, можна, зрештою, замовчати "Боярину". Але хто ж їх примушував, наприклад, солідного, визнаного, шанованого вченого, автора серйозних монографій — мало того, що назвати Вороного і Винниченка націоналістами, а ще й заодно агентами німецького імперіалізму?

Тривалий час думання в примітивному режимі фальшивих концепцій дало свої результати. Сама якість мислення ушкоджена.

Колись Френсіс Бекон казав, що необхідне Велике Відновлення Наук. Це у XVI столітті! Йому вже тоді здалося, що науки в загрозовому стані. А тепер? Коли вони буквально змішані зі сміттям, коли мало не кожна літературознавча праця втрачає свою наукову вартість через запобіглі цитати і прямі наклепи на письменників, як очистити ці завали конформізму?

Авгієві стайні неможливо перебудувати: зчиниться великий пил і сморід. Подвиг Геракла полягав у тому, що він їх навіть не чистив старим селянським способом, не орудував ні мітлою, ні вилами. Він зробив греблю на ріці Алфей і пропустив ріку крізь ті стайні. Де наша ріка Алфей? Де наш Геракл без генералізованих умовних рефлексів?

Українська література — це література заборонених і загиблих, розстріляних і зацькованих, вигнаних і забутих, через десятиліття згаданих, через півстоліття надрукованих.

"Під час широко розгорнутого походу пролетарської літератури, коли з-під останніх поетів, вихованих в буржуазній культурі, викорчовується коріння", — писав Ф.Якубовський у передмові до "Антології української поезії". Не те, що підрубували під корінь, а й викорчувували.

Леся Українка, з її освітою, розумом, з її безпомилковим етичним слухом, з її хистом до музики, мов, до живопису — вона була одним з тих останніх поетів, "вихованих в буржуазній культурі", тобто — вихована в системі інших культурних цінностей.

Якби на той час у якійсь із європейських країн з'явився поет такого масштабу, то він би мав усесвітню славу, творчість його була піднесена на найвищий щабель репрезентації того народу.

До нас приходив геній? — Що змінилось?

Драматичних поем — і то не спромоглись поставити...

А вже нова заблокованість дає себе знати. Тепер нашу літературу заблокувала політика. Нині найпопулярніший тип письменника — письменник не пишучий, а виступаючий. Нині — час політики. Нині тільки писати — замало. Нас випустили ще на одне пекельне коло. Ідемо. Висотуємо свій творчий потенціал.

А що робити? “Мені судилося жити в дуже тяжку добу — не знаю, чи діжду кращої”, — писала Леся Українка майже сто років тому. Можемо повторити.

Але не приведи Господи, щоб і на наших нащадків через сто років валилася та ж сама Вавилонська вежа! Уже заради цього варто витримати і це.

Хтось колись Байрона назвав — континентальний геній. На моє глибоке переконання, Леся Українка з її всеохопним інтелектом належала б саме до цього типу геніїв — континентальних, якби виросла на іншому ґрунті. І, очевидно, вона сама це розуміла. Не з марнославія чи надмірної певності себе, а як Атлант, котрий знає, що може тримати на собі небо, а не солом’яний острішок.

Але й такого масштабу поет потрапляє на обшири світу з проєкції свого народу. Потужних структур його держави, комунікативних спроможностей мови, пре-

стижних інституцій, культурних зв’язків, особистих контактів, осередків академічної науки. Всього цього український письменник був позбавлений.

Геній Лесі Українки затерп у кігтах імперії, котра ніколи не допускала, щоб магістралі духу проходили через її “западні губернії”. Там повинна була бути глушина. Тубільці не можуть мати генія. Сумно і м’яко сказала про це Леся Українка: “Моя помилка в тому, що я народилася у волинських лісах”. І це сказала Леся, яка так любила свої волинські ліси! Але річ у тім, що ця любов теж заблокувала її. З ненависті можна вирватися, з любові ні. Любов приковує.

Тяжке становище генія в нашій літературі. Але в цьому становищі є і свої радощі, може, найголовніші для поета. Хай його не знає світ, хай переслідує влада. Але де, в якій високорозвинутій незаблокованій літературі несе народ свого поета, як свічку в страсний четвер кризь століття?

Це розуміла Леся Українка, це додавало їй сил.

І це не помилка, що вона народилася у волинських лісах. Народ не міг помилитися. Саме така поетеса повинна була народитися у волинських лісах, саме її геніальність ось уже стільки років іде і в корінь, і в крону, і в цвіт, і в плід української культури.

Василь ЛЕСИК,

м. Львів

ФІЛОСОФСЬКО-ЕСТЕТИЧНИЙ ЗМІСТ ДРАМИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ «КАССАНДРА»

“Кассандра” Лесі Українки — знаменний твір в історії української літератури, а також і в історії української філософії. Водночас — це визначне, неповторне явище світової літератури і філософської думки. Про цю віршовану трагедію написані ґрунтовні літературознавчі розвідки, але немає спеціальних філософських досліджень. Однією з головних історико-літературних праць про античні літературні джерела Лесиної “Кассандри” стала стаття О.Білецького “Трагедія правди”, вміщена у шостому томі зібрання творів Лесі Українки у 12 томах, виданих “Книгоспілкою” ще у 20-х роках ХХ століття. Потім ця праця академіка передруковувалась у діаспорному перевиданні спадщини поетеси та в зібраннях праць самого Білецького. Наступні дослідники творчості Лесі Українки ретельно покликувалися на спостереження й міркування авторитетного вченого, але філософського змісту й естетичних основ та поетики “Кассандри” докладно не розглянули (йдеться про книжки А.Гозенпуда “Поетичний театр (Драматичні твори Лесі Українки)” — К., 1947 і О.Бабишкіна “Драматургія Лесі Українки” — К., 1963).

Аналіз естетичного змісту і поетики п’єси “Кассандра”, на наш погляд, доцільно розпочати з уточнення дефініції (наукового визначення) жанру твору. “Кассандра” Лесі Українки має складну, багатогранну художню структуру, дослідники називають її драматичною поемою та драмою і трагедією. Жанрова своєрідність “Кассандри” така, що в її будові можна знайти ознаки різних видів драматичних творів. Сама Леся Українка у підзаголовку назвала свій твір драматичною поемою. Такі жанрові визначення вона давала багатьом своїм віршова-

ним драматичним творам. Серед них були і невеликі п’єси (“Вавилонський полон”, “На руїнах”), і великі віршовані драми (“У пущі”, “Адвокат Мартіян”, “Оргія”, “Бояриня”). Назва жанру “драматична поема” вказує на віршовану форму тексту, але не охоплює всіх жанрових особливостей твору. О.Білецький називав “Кассандру” Лесі Українки трагедією і також драмою. Первісний заголовок вступної статті до “Кассандри” “Трагедія правди” вчений потім слушно змінив на іншу, ширшу назву — “Антична драма Лесі Українки”. Гозенпуд і Бабишкін дотримувалися визначення “драматична поема”.

“Кассандра” Лесі Українки — цілком оригінальний філософський художній твір, у якому показані трагічні події й ситуації з історії Троянської війни. Не тільки за жанровою формою, а й за притаманним творові естетичним колоритом — це трагедія. Трагічні обставини подій і послідовні трагічні передчуття й видіння героїні твору наповнюють усі розділи п’єси. Уже в першій сцені є згадка про те, що, як тільки Паріс привіз у Трою викрадену красуню Гелену, пророчиця відразу збагнула трагічні наслідки цього безглузкого вчинку свого найменшого брата. Вона тривожно скрикнула: “Кров і смерть!” З жахом уявила: “Огні погасли на руїнах Трої...”

У другій сцені, почувши страшну звістку про те, що її старший брат Гектор заколов знатного еллінського вояка Патрокла, Кассандра передбачає неминучу помсту й знову вигукує: “Я бачу: Троя гине”. Третя сцена — трагічна загибель лицаря Гектора у поєдинку з Ахіллом. У четвертій сцені — знову трагічна пригода: загибель нареченого Кассандри Долона, який пішов на розвідку у ворожий табір і не повернувся.